

יורם בילו. אתנו יותר מתמיד: הנכחת הרבי בחב"ד המשיחית. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה. 2016. 370 עמודים

עידו תבורי*

ביקורות ספרים

ספרו של יורם בילו אתנו יותר מתמיד הוא הצצה מרתקת לעולם המשיחיות בחב"ד. שנים לאחר מותו של מנחם מנדל שניאורסון, חלק מחסידי חב"ד רואים ברבי התגלמות משיחית – לא רק משיח בכוח, תפיסה שרבים מחסידי חב"ד החזיקו בה, אלא משיח בפועל ממש, מי שמותו אינו אלא למראית עין ובכל רגע עשוי הוא לחזור לעולמנו. יתרה מזו, בשולי חב"ד הרבי הופך אט אט להתגלמות אלוהית, ויש חסידים שהחליפו את הקריאה המשיחיסטית "יחי אדוננו, מורנו ורבנו" בקריאה "יחי אדוננו, מורנו ובוראנו". ההשוואות לשבתאות ולנצרות המוקדמת ברורות.

ברמת התאוריה, בילו עומד בצומת שבין שלוש תובנות. ראשית, בדיאלוג עם האנתרופולוגית טניה לורמן ואחרים בילו בוחן כיצד לומדים לראות את הרבי ולחוות את הניסים שהוא מחולל. כפי שנוצרים אוונגליסטים לומדים לשמוע את ישו, כך החסידים לומדים לראות את הרבי, כפשוטו ממש. זוהי סוגיה חשובה. כפי ששנים קודם לכן הראה הווארד בקר (Becker) שבמקום לשאול כיצד אנשים "נופלים" לעישון המריחואנה מעניין הרבה יותר לשאול כיצד אנשים לומדים לחוש את השפעתו וליהנות מהחווייה, כך בילו (לצד לורמן) שואל כיצד אנשים לומדים לחוש בהימצאותו של הרבי בכל מקום, הן ברגעי משבר והן בחיי היומיום. השאלה השנייה העוברת כחוט השני בספרו של בילו היא מה מקומו של התיווך בהנכחת הרבי. המשיחיות של הרבי, אולי יותר מזו של כל משיח שקדם לו, הופכת לממשית דרך תמונותיו, סרטוני הווידאו שהוא מצולם בהם וכרכי המאמרים והאיגרות שכתב לחסידיו. העיסוק בטכנולוגיות של ההנכחה מרתק. כמו נוצרים אוונגליסטים הפותחים את הברית החדשה בעמוד מקרי כאשר הם מחפשים תשובות לבעיות המציקות להם, כך גם חסידיו המשיחיסטים של הרבי פותחים את כרכי האיגרות. תמונותיו של הרבי, ובעיקר התמונה המפורסמת שבה הוא מנופף בידו (ומתברר כי אפשר לראות ביד פני תינוק), מלוות את החסידים. התמונות תלויות על כל קיר, משמשות כמחזיקי מפתחות, מופיעות על כריכות הספרים – גם על כריכת ספרו של בילו עצמו. דמותו של הרבי נוכחת בכל מקום בחיי החסידים, יותר מאשר איקונות בנצרות הקתולית.

כפי שבילו מראה, תהליכי ההנכחה והאופנים שבהם החסידים לומדים לראות ולחוש את הרבי משתלבים זה בזה. בעולם שבו תמונתו של הרבי נמצאת בכל מקום, אין זה מפתיע שהוא מופיע בפני החסידים, במיוחד כשהרבר מתרחש במקומות הנכונים (בית הכנסת המרכזי של חב"ד בברוקליין) וברגעים המתאימים (ביום שעלה לראש חסידות חב"ד, או ביום שבו נפטר, או נעלם). באופן דומה, בעולם חברתי שבו הרבי שולח כל העת מסרים אישיים והדרכה פרטית דרך ספרי איגרות ומאמרים מיטשטש הגבול בין דו-שיח המתרחש באמצעות טקסטים ובין דו-שיח פנים אל פנים ממש, אם בחלום ואם במצבי ערות.

* החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת ניו יורק

הספר גדוש בחומרים אמפיריים. למרות שכמעט אינו מבוסס על תצפית משתתפת, העושר הטקסטואלי המרשים שבילו מתבסס עליו משכנע. לעיתים יש תחושה שהספר כמעט גדוש מדי, למשל כאשר הסיפורים על הניסים שהרבי מחולל עוקבים ורצופים. הקורא, קצת כמו החסידים עצמם, מוצא את עצמו בעולם שבו תמונתו של הרבי מופיעה בכל מקום, נמצאת בכל רגע נתון, עונה על כל צורך. כך, מתוך הטקסט של הספר מודגשים ומונכחים הטענות האמפיריים והתאורטיים, והדבר הופך את חוויית הקריאה למעניינת במידה בלתי צפויה.

את השאלה השלישית העולה מהספר בילו מפתח מעט פחות. ממצא מרתק שעולה מן הכתוב נוגע לזהותם של החסידים המשיחיסטים. כפי שמראה בילו, אלה באים לעיתים קרובות דווקא מה"פריפריה" של חסידות חב"ד; חוזרים בתשובה, נשים וחסידים מזרחים הם מהדמויות הבולטות בנוף המשיחי. לטענתו של בילו, המשיחיות של הרבי הופכת אותו לנגיש יותר, גם לאלה שעמדו קודם לכן בשולי התנועה או שהצטרפו אליה רק לאחר מותו. משיחיותו ונוכחותו בחייהם של החסידים מייצרת דמוקרטיזציה של תנועת חב"ד, או לפחות מערערת על מערכי הסטטוס הקיימים. כך, למרות שחסידי חב"ד, כמו חסידים אחרים, מדגישים את אילן היוחסין של משפחות מסוימות (משפחות שנמנו עם חסידי חב"ד עוד לפני המעבר של חב"ד לארצות הברית, וכמובן משפחות האצולה של הרבנים הבולטים בתנועה), הנכחת הרבי והיכולת להיות איתו בקשר כמעט יומיומי דרך האיגרות ואמצעי הנכחה אחרים מערערים על הסדר הזה.

נדמה גם כי בחב"ד מתפתח מערך סטטוסים חדש. בהשוואה לחצרות חסידיות אחרות חב"ד ידועה כחסידות "ליטאית" כמעט, שאיזנה בין הדגש החסידי על האמונה הפשוטה והחווייה הדתית ובין תרבות הישיבות הליטאית, שבמרכזה דמותו של ה"עילוי". המשיחיסטיות החסידית מערערת על מערך הסטטוס והמומחיות הזה ומציבה במקומו מערך אחר, שעומד על הקרבה החווייתית למשיח. נראה כי זהו גם מאפיין דורי; דווקא החסידים הצעירים, שלא זכו לראות את שניאורסון בעודו בחיים, יכולים להיות קרובים אליו יותר מהחסידים הוותיקים מהם, שאולי היו קרובים אליו בחייו אך בחלקם הגדול לא קיבלו אותו כמשיח כפשוטו ממש. כסוציולוג של הדת, וכמי שבילה לא מעט זמן במחיצת חסידי חב"ד בארצות הברית, תובנה זו נראית לי מעניינת. במאמרו החשוב על כריזמה ובר טוען בקצרה כי הכריזמה של המנהיג נשענת על מה שהוא מכנה "האריסטוקרטיה של הכריזמה": אלו הקרובים ביותר אל המנהיג הכריזמטי מתווכים את הכריזמה להמונים. עבודתו של בילו מראה דווקא את התהליך ההפוך. המשיחיות והנוכחות של הרבי מאפשרת את פריחתם של שחקנים חדשים, שאינם חלק מהאריסטוקרטיה המקורית המקורבת אל המנהיג הכריזמטי. מנקודת מבט זו, ייתכן שחלק מהדינמיקה הפנימית בתנועות משיחיות נובעת מהצוהר הזה שהמשיחיות פותחת בתוך מערך הסטטוסים הדתי – הן מבחינה דורית, הן מבחינת סוג המומחיות המומרת לסטטוס בשדה הדתי, והן בשל הערעור על האריסטוקרטיה הישנה של הכריזמה.

כוחו של הספר הוא באופן שבו שלושת הטענות האלה קשורים זה בזה ברמה האמפירית והתאורטית גם יחד. הקריירה של החוויה המשיחית, הדינמיקה של התיווך הטכנולוגי והדינמיקה של הסטטוס בתנועות משיחיות תלויים זה בזה. אי-אפשר להבין אף אחד משלושת התהליכים מבלי להבין את האחרים, והספר מציע סינתזה תאורטית חשובה ביניהם – שילוב של הסבר מבני, פנומנולוגי ומטריאלי-טכנולוגי. סינתזה זו, אני מקווה, תעזור לחוקרי דת וחוויה לחשוב לא רק על יהדות ומשיחיות אלא גם על נושאים שלכאורה הם רחוקים מחקר היהדות או אף מחקר הדת. בפרק האחרון בספר בילו משווה את חב"ד לא רק לשבתאות

ולחסידות ברסלב, השוואות המתבקשות מאליהן, אלא גם לפולחן של צ'ה גווארה ולזה של אלביס פרסלי, להבדיל. בהשוואות אלו בילו מתמקד בשאלת התיווך, אך מעניין יהיה לבחון אתרים אלו ואחרים דרך הסינתזה המקיפה יותר שהוא מציע.